

խում էր մարդկութեան, գրելով իւր սրտի արիւնսով, իւր ջղերի բռնկումներով գեղեցիկ, վեհ, արդար խօսքեր...

Եւ այդպէս անցնում է երազող, ծերութեան հասած մարդու կեանքի ձմեռը:

Եւ երբ մի օր անխիղճ մահը իր սուկրուտ ձեռքով զարկէ նրա խրճիթի դուռը, նստքի մեծ վարպետը ուրախ ժպտալը շրթներին կը գիմաւորէ հիւրին եւ կեն-

սուրախ աչքերով կը նայէ նրա կմախք երեսին, նրա փոս աչքերին եւ կ'ասէ.

— Ես պատրաստ եմ գալ քեզ հետ ստուերների աշխարհը, ես կատարեցի իմ վեհ, սրբազան սրտաբք... feci quod potui, faciant meliora potentes...

ԳԷՈՐԳ ԶՈՒԻՍՐ

1930 թ. Փետրուար 3.

Նոր-Նախիջևան

Ի Ն Չ Է Կ Ա Մ Ք Ը

(Շարունակութիւն եւ վերջ)

Ինչպէս տեսանք, կամքի բնախօսական եւ հասարակագիտական բացատրութիւնները ինքնապէս կը սահմանափակեն անոր ազատօրէն գործելու ընթացքը: Արդարեւ, բովանդակ պատճառների մէջ, ճարտկային ազատութեան ճեմ չափ արուած չէ բնա: Թաղէս, Հերաքլիտ, Տեոփրիտ, Լիբրէս, բացարձակ ճակատագրականութեան կողմնակիցներ էին: Իսկ դարերու ընթացքին, այդ ճակատագրականութեան դադափարը առաւել կամ նուազ կոկոսելով եւ չափաւորելով, ստացաւ իր փիլիսոփայական, գիտական կերտուածքը որ ներկայիս գիտական որոշակիանութիւն անունին տակ ծանօթ է: Կամքի կողմնակիցներէն՝ Սոկրատ կ'ըսէր թէ ոչ որ կամաւորապէս չար չէ, Պլատոն կ'ընդունէր որ կամքը հարկադրարար կը ձգտի դէպ ի բարին: Արիստոտէլ կը հերքէր անոնց դադափարները եւ կը նկատէր ճարտը կատարելապէս ազատ:

Եպիկուտ, պատճառներու թեզանին մէջ չէզոք կէտեր կան կ'ըսէր, ուր ճարտ ազատ է ուղած ուղղութեան հետեւելու: Պլատարքոս նաեւ այնպէս կը խորհէր: Ըստ Սենեկայի, ճարտկային ազատութիւնը

պատրանք ճըն էր լսկ: Ստոյիէականներէն շատեր կ'ընդունէին որ կամք եւ իմացականութիւն սահմանուած են (déterminé): Երբայական եւ քրիստոնէական կրօնները, հնարիմացութեան ահեղ ուժեր վատնեցին կարենալ հաշտեցնելու համար ատուածային անհնազօրութեան եւ ճարտկային ազատութեան գաղափարները: Փարիսեցիները՝ Եսսենեան ազանդաւորներու դէմ՝ կ'ընդունէին որ ատուածային կամքը չի ծիջամտեր ճարտոց բոլոր գործերուն: Պօղոս առաքեալը գտաւ Շնորհքի գաղափարը, իսկ Եկեղեցւոյ առաջին դարերուն պաշտօնը անպակաս եղաւ Շնորհքի եւ Ազատութեան կողմնակիցներու ծիջելու: Ս. Օգոստինոս, կամքը եւ նախասահմանութիւնը ջանաց հաշտեցնել իր մէկ գրքով: Միջին դարու կարգ ճը փիլիսոփաներ, յետոյ՝ Քլարք եւ Ռիտ, պաշտպանեցին այն ինչ որ Ֆենելոն եւ Պօսիւէ կ'անուանէին «անստարբերութեան ազատութիւնը» որ, առանց պատճառի, տեսակ ճը որոշականութիւն էր, բլլայ Աստուծոյ, բլլայ ճարտը համար: Իսկ Փլաթ եւ Չէլէսթիլիս կը նկատէին ճարտը կատարելապէս ազատ եւ տէր իր

ճակատագրին: Ճաստեւեթներորդ դարու փիլիսոփաները ընդհանրապէս որոշադրական էին. ըստ իրենց՝ ճակատագիրը ըստաճը կը շփոթուէր իրերու բնական կարգին հետ որ ուրիշ բան չէր այլ «Անհրաժեշտութեան եւ նախախնամութեան, նիւթի կոյր յատկութիւններու եւ յաւիտենական Իմացականութեան շարախառնութեամբ ծնած տիեզերական օրէնքներու սմբողջութիւնը» (Ա. Ֆրանզ): Այս ըմբռնումը՝ կը բանաձեւէր համաստեւածային փիլիսոփայական տեսակէտը, ընտ որո՞ւ տիեզերքը եւ Աստուած կը նոյնանային, Աստուած աշխարհի մեծ հոգին էր եւ տիեզերքը անոր ճարմամացումը: Իրականին մէջ, համաստեւածութիւնը, նիւթապաշտութիւնէն եւ գաղափարապաշտութենէն շատ աւելի հին էր եւ իր սկիզբը կը կորսուէր հնդկի հնագոյն կրօնքի սոլոմոնի զին մէջ, եւ բանի որ կը նկատէր անհատը որպէս ճանրիկ մը ընդհանուր առաւանձութեան, հետեւաբար ըլլալ իր կրօնական ձեւին, ըլլալ իր փիլիսոփայական տարազին տակ, ան կը չէզոքացնէր անհատը իր կամեցողական ուժերէն: Համաստեւածութիւնը փիլիսոփայութեան մէջ իր ճուաքը գործեց Սփինոզայով, Կէօթէ եւ Շէյլի զայն ներարկեցին իրենց բանաստեղծութեան, արդի գրականութեան մէջ անոր է՛ն ժողովրդական ներկայացուցիչը կարելի է նկատել Թօլսթոյն, Ռեման նաեւ համաստեւածեան մըն էր, իսկ մեր մէջ՝ այս ուղղութեամբ կը ճանչնամ միայն Պ. Զրաքեանը, որ կըրցած էր միեւնոյն ատեն լայնօրէն հաշտուիլ սփիրիբ եւ քեօզօֆիլ տեսութիւններու հետ: Ամէն անոնք որ կամքի ազատութեան կողմնակից էին, ընդհանրապէս կը տարուէին իրենց հաւատքը անվթար պահելու անհրաժեշտութենէն, ինչպէս Տէրարթ եւ ուրիշներ: Իսկ վերջին դարերու կարգ մը գիտուններ եւ ծաածողներ բոլորովին թօթափեցին կրօնական հոգը, անարգել կարենալ հետեւելու համար գիտութեան նոր տուեալներու վրայ հաստատուած նիւթա-գրապաշտական վարդապետութեան, ըստ որո՞ւ, կեանքը իր ճակատագրով՝ տիեզերական որոշականութիւնը արտայայտող կենսարանական օրէնքներու մեքենական կիրարկումն էր: Մօլշօթ, Պիւլանէր, Ք. Վօկաթ, Հէքէյ, Օ. Քօնթ, Լը Տանթէք, իսկ մեր մէջ Մուրատեան, Տէմիրճիպաշեան, Գաբաշեան, եւն., նիւթապաշտ. իմաստասիրութեան հետեւողներ էին: Բրդի բազմաթիւ գիտուններ և մտա-

ւորականներ կը շարունակէն դեռ այդ շարժումը եւ շատ մեծ տեղ չեն տար ճարդկային ինքնիշխան ազատութեան գաղափարին: Որքան որ ալ նիւթապաշտութիւնը կը սկսի ազատանալ գիտական եւ հոգեկան նոր երեւոյթներու առջեւ, բայց օրպանիզմի բնախօսական էն վերջին գիտները իրաւունք կուտան ճարդկային ազատութեան նկատմամբ՝ անոնց տածած սահմանափակման տեսակէտներուն: Հակառակ այս բոլորին, դեռ հարցը իր կատարել լուծումը գտած չէ: Վէճերը անպակաս են: Արդեօք պիտի կրնա՞յ օր մը հարթուիլ մաթեմատիքական եղանակաւ: Թերեւս երբեք, քանի որ հարցին բնոյթը չի վերցնէր այդ կերպ լուծում: Որոշականութեան յառաջդիմութիւնները ունեցան որպէս հակադրեցութիւն ազատութեան կողմնակիցներուն աւելի վճռական եւ յատկ յայտարարութիւնը, ըստ որո՞ւ ազատութիւնը իրերու բնական վիճակն է ու կը գտնուի ամէն տեղ, և թէ որոշականութիւնը ինքն իսկ արդիւնքն է այդ ազատութեան: Ահա՛ դէպի ուր կը յանգի Մէն տը Պիրանի, Քանթի եւ Շէյլիի հետեւողներու կարծիքը (1): Փիլիսոփայական այս տեսակէտները դեռ երկար ատեն պիտի պահեն իրենց հակաճարտութիւնը: Եթէ մէկ կողմէ մարդ կը գգայ թէ ազատ է եւ ազատութեան գաղափարը անբաժան կը թուի ըլլալ արդարութեան, պատասխանատուութեան, արժանիքի եւ անարժանութեան, վարձատրութեան եւ պատիժի գաղափարէն, թէ մարդկային գործնական կեանքը այդ ազատութեան վրայ է որ կը յենու, միւս կողմէ բազմաթիւ իրողութիւններ, բնախօսական եւ հոգեկանցական, անողորձէն կը սահմանափակեն այդ ազատութիւնը: Գաղափարներու այս տարտամութեան եւ ընդդիմութեան մէջ, համոզումը կը շինուի միայն իրողութիւններու ներկայացուցած փաստերէն:

★ ★ ★

Դեռ վերջերս երեւան եկած բնախօսական վճռական փորձեր եւ յայտնութիւններ պերճաօսօրէն կ'ապացուցանեն որ մեր հոգե-բարոյական կեանքը իր մեծագոյն ուժը կը ստանայ մեր օրգա-

(1) էջ 324—357 Histoire de la Philosophie par P. Janet, chez Delagrave. Paris 1928.

նիդի մէջ գործող ներքինիւքանոս գեղձերու (glandes à sécrétion interne) անթերի պաշտօնավարութենէն և ձեր առողջական վիճակը, ֆիզիքական թէ բարոյական, ձեռն առնա՞ծ կախում ունի այս գեղձերու անվթար վիճակէն: Ուրեմն ձեր բնախօսական կազմն է, բան ձը զոր չենք կրնար փոխել, որ կը պայմանաւորէ ձեռն առնա՞ծ ձեր խառնուածքը, ձեր նկարագիրը, ձեր օրգանական եւ հոգեկան բովանդակ կենցաղը: Փէնտ, Իտալացի նշանաւոր բնախօս ձը, կ'ըսէ թէ շատ ձը խառնուածքներ ներքինահոս գեղձերու առաւել կամ նուազ անբնական գործունէութեան հետ կապուած են, որոնք կը յառաջանան ձեր ծնունդ-հոգեկան երբեմն ձեղկ ու տկար, երբեմն զօրաւոր եւ յախուռն տրամադրութիւնները: Անոնք կը ստեղծեն ոճանց քով խանդավառութիւն, ոգեւորութիւն, գերզգայնութիւն, իսկ ուրիշներու քով՝ անփութութիւն, անխնամութիւն և անտարբերութիւն: Կան ալ, որ կը զգան հոգեկան ճնշում, բարոյական զգացման թերութիւն, յոռտեւութիւն եւն: Զարկ է գիտնալ որ այս երեւոյթները տեղի կ'ունենան յաճախ ոչ-ախտաբանական գեանի վրայ, թէեւ բացարձակ առողջութեան գաղափարը պատրանք ձըն է լոկ եւ առողջ ու հիւսածոյ վիճակներու սահմանը որոշել՝ շատ դժուար: Իսկ ինչ որ կրնայ ապահովել, ինչպէս ձեր ֆիզիքական, նոյնպէս ձեր ծառայութեան բարոյական կարողութիւններու կատարեալ զարգացումը, այդ ձեր ներքինահոս գեղձերու անթերի գործունէութիւնն է միայն: Բայց քանի որ, ոչ մէկ անհատ բացարձակապէս առողջ չէ եւ ուրիշ տկարութիւն իր արձագանգը կը հաղորդէ այդ գեղձերուն, անկանոնութեան ձայններով անոնց աշխատանքը, հետեւաբար պէտք չէ կարծել որ ձեռք ձեր իմացական, կամեցողական յատկութիւնները կրնանք անվթար պահել, երբ անոնք ուղղակիօրէն կ'ազդուին ձեր ներքին հոսանքներէն: Հաւանաբար հետեւ չէ այն օրը, երբ պլաի ապացուցուի որ մարդոց՝ ուրիշ ասպարէզի հանդէպ տաճած հակամարտութիւնը, արդիւնք է իրենց ներկայացուցած բնախօսական պայմաններուն, ձեր ձայնաճան եղանակները, ըմբռնելու ձեւերը, քաղաքական համոզումները նաեւ կապուած են անոնց հետ: Մ. Պէրման (Նիւ Եորքէն) չի վարանիր ըսելու որ մարդու կեանքը, իր իւրաքանչիւր շրջանին, կը յատկանշուի այդ ներքինահոս գեղձերու ազդեցութեամբ, այսինքն այդ

բարդ, դեկավար սխաւմը կը հակակշռէ ձեր օրգաններն ու իրենց պաշտօնավարութիւնը, ձեր վարքն ու բարքը, ձեր նկարագիրը, թէ ձեր բնականութիւնն ու հաւասարակշռութիւնը կախում ունին, ձեռն չափով, ներքին գեղձերու եւ շրջապատին միջազդեցութենէն, թէ ամէն անհատի բովայն գեղձերը, կամ անոնց սխաւմներէն մին, բնախօսականօրէն կը գառնայ գերակշիւ, յատկանշելով անոր կեանքի աճեցողական զէպքերն անգամ: Այս գերակշռութիւնը կը կազմէ մէկ խօսքով մարդկային անհատականութեան հիմք: Որպէս եղբայրացիութիւն, Պէրման կ'ըսէ նաեւ թէ երբ անհատի ձը գեղձահոս հոսման բաղադրութիւնը գիտնանք, կարելի է նախատեսել, որոշ մէկ աստիճան, անոր կեանքին զրկուածութիւնը, ինչպէս հիւանդութիւնները, ճաշակը, սովորութիւնները, կերպով ձը գոյնակել անոր ապագան:

Արդէն վերաբուժութեան վարպետներէն Փրօֆ. Վ. Փօշէ, Փարիզի Հոգեբուժ. Վարժարանի 1928—29) զատնթացքի իր բացման ճառին մէջ (1) կ'ըսէր. «Հոգեկան ախտաճանաչութիւնը ձեռնապէս կրնայ օգտուիլ բնախօսական այն նորագոյն ճշգրտութիւններէն թէ գլխի, անկամներուն եւ ձայնաւորապէս ձեռքի ձեւերը արդիւնք են ներքինահոս հոս գեղձերու ազդեցութեան: Ուրեմն պատահմունքի հետեւանք չէ որ ոճանք գէր կամ նիհար, ուրիշներ ձեռն կամ պղտիկ, մազոտ կամ հերթաւ են: Մեր հոգեբանական վիճակներն անգամ կախում ունին անոնցմէ, ձեր տրամադրութիւնները, կեցուածքը, նկարագիրը, ձայնաճանները, ինչպէս նաեւ ձեր ձայնը, զրութիւնը, օրգաններու ենթաշխարհային վիճակը, կախում ունին այդ գեղձերէն: Ըստ Լէօփօլտ Լէվիի, մարդու ձը ճակատագիրը իր ձեռքին մէջ է գծուած: Դիւրին է ձայնալ մէկու ձը անցելու, ներկան եւ ապագան, քանի որ իր ճակատագիրը կախում ունի իր հոգեկան վիճակէն որ կը համապատասխանէ իր ներքին գեղձերու զրութեան, իսկ այս վերջինն է որ կը պայմանաւորէ ձեռքի եւ իր գեղձերուն կազմաբանութիւնը:»

Ամէն անոնք որ խորապէս հետաքրքրուած են գեղձերու ուսումնասիրութեամբ, համաձայն են

(1) No. Février 1929 Revue de Psychothérapie et de Psychologie appliquée. Paris.

ընդունելու որ անոնց ազդեցութեան տակ են ձեր ֆիզիքական, բարոյական, ծառայական վիճակները: Ա. Փէզար, թուշուներու որձաւամբ եւ սեռային հակառակ գեղձերու պատուաստումով կրցու փախել ոչ ճիշդն անոնց կազմական ձեւը, այլ անոնց նկարագիրը, սեռային բնագոր: Ներքնազդներու արտադրած ծանաւոր հօրմոններն են, սրոնց ներարկմամբ, արու հնդկասողը իգութեան յատկութիւններ կը ստանայ եւ հաւերը աքաղաղային կազմու բնութ ձեռք կը ձգեն, ինչպէս նաեւ զարգասելու մղում: Բոլոր այս փորձերը եւ Վօրնոֆի՝ պատուաստումով՝ մարդուն վրայ յառաջ բերած երկրասարդական ձգտումները եւ կազմախօսական զարմանալի փոփոխութիւնները, ցոյց կուտան բացարձակապէս, որ ձեռք ձեր օրգանիզմին ձեզ պարտադրած բնախօսական անհրաժեշտութեան կ'անսանք պարզապէս ձեր կեանքի բոլոր երեւոյթներուն ձեջ եւ այս է որ կը կոչուի ցերեկն որոշականութիւն: Երբ ձեր բովանդակ էութիւնը անոր ճիրաններուն ձեջ է ամէն վայրկեան, առանց նկատի առնելու հասարակապիտական եւ բնախօսական այլ եւ այլ ստեղծները, որ կ'ազդեն ձեր վրայ ճիշտ ժամանակ, չենք կրնար ըմբռնել թէ ինչպէ՞ս կարելի է կամքին տալ կատարելապէս ազատ եւ անկախ ուժի ձը յատկանիշը:

Արտասովոր անհասկանալիութիւններու արտադրողական հրաշալի կարողութիւնները ի՞նչ աստիճան իրենց ներքնազդներու ազդեցութեան տակ են եւ ի՞նչ համեմատութեամբ արտաքին միջավայրի պահանջութիւններէն կը քաղեն իրենց մղումը, կ'անդիտանանք: Ստուգուած է ճիշդն որ հանձարեղ անձերու ուղեղային ծալքերը խիստ բազմաթիւ են, կանոնաւոր եւ նուրբ կերտուածք ձը ունին եւ ո՛ւր, ուղեղի ալիւն ծաղը, գործազոյն նիւթը (substance grise) տիրապետող գիրք ունի (Լաֆիք): Ներկայ պայմաններու ձեջ կարելի չէ ճշգրիտ ուղեղային ֆիզիքական վիճակին եւ ծառայող կարողութիւններու միջեւ գտնուած փոխազդեցութեան մեքանիզմը: Հաստատուած է սակայն որ հանձարեղ մարդոց քով, կամքէն շատ աւելի՝ ենթադրական կազմու ուժն է գործող գլխաւոր տարրը: Յաճախ ծանուկ հասակի ձեջ երեւան եկած երաժշտական, նկարչական

նուրբ հանձարեղ գործերը չէ կարելի բացատրել ոչ ժառանգականութեամբ եւ ոչ կամքի զատկարակութեամբ: Եւ որովհետեւ, այս կարգի անհասկանալիութիւններու քով է որ կամքի ուժը կը թուի գտած ըլլալ իր արդարացումը, հետեւաբար տեսնենք թէ ինչպէս կ'աշխատին եւ կ'արտադրեն հանձարեղ մարդիկ:

Հանձարը, որ երեւան կուգայ որոշ անհասկանալիութիւններ քով եւ կը յատկանշուի արտասովոր գործերու, հրաշակերաններու արտադրութեամբ, ուրիշ բան չէ, այլ շրջապատին ծանալատուկ մէկ զրոյթմամբ՝ սահմանեալ անհասկանալիութիւն քով ստեղծուած հակազդեցութիւնը: Ամենէն աւելի դիտական նորութիւններու ձեջ է որ երեւան կուգայ պատահում կոչուած անձանթ ուժի ձը դերը, որ կը դնէ անհասկանալիութիւններու լարուածութեանը ձեջ, որ համապատասխան ըլլայ ուրիշ պատահականութիւն ձը կորդելու: Փրօֆ. Ծ. Ռիշէ, որուն գիտելը մեծ յեղաշրջում յառաջ բերին արդի կենսաբանութեան ձեջ եւ որուն նմանը, որպէս ճշմարիտ համայնագետ, մարդկութիւնը դեռ տեսած չէ Վօլթէրէն ի վեր, կ'ըսէ հետեւեալը. «Ես կ'ուզեմ ապացուցանել որ առաւել կամ նուազ գիւտի ձը ձեջ որքա՞ն հաճեալ է ձեր անձնական դերը...» Կ'աւելցնէ նաեւ թէ զիսկուածով է որ ըրած է իր կարգ ձը գիւտերը (1): Իսկ քանի՞ հանձարեղ էակներ, առաւել՝ ամէն կարգի ստեղծագործութեան, ինչ ինչ պատճառներու հետեւանօք, ոչինչ չեն արտադրած եւ կորած են իրենց անհասկանալիութիւնը մաշումին ձեջ: Ստուգուած է նաեւ որ հանձարի գործը, որքան որ ալ իր կռնակը կը հաշուէ տարիներու աշխատանք, կուգայ յանկարծակիօրէն, ներշնչուածով, որ ուրիշ բան ըլլալու չէ հաւանաբար, այլ ենթադրական հզօր եւ անձանթ պատկերներու յորդառատ դեղումը՝ գիտակցութեան սահմանէն ներս, առանց սեւ է ջանքի, ճիգի, կամքի ու եւ է բունապատութեան: Բայց ինչո՞ւ այդ բախտաւոր անձերէն յաճախ շատ աւելի զօրաւոր ուղեղներ չունին այդ յանկարծական նպաստները եւ կամաւորապէս ոչ մէկ միջոց, ոչ մէկ կարելիութիւն կայ այդ հրաշալի երեւոյթին տիրանալու: Անկատարածօրէն, այլ կարգի անձանթ ուժ ձը գո-

(1) Le Sivaut. էջ 89—99. Richet, chez Hachette. Paris.

յութին ունի, որ ոմանց կուտայ խորհրդաւոր գեր-
զգայնութիւնը կարենալ ազդուելու ճիշտալայնի դեռ
լուռ պահանջութիւններէն եւ երթագիտակցական լա-
փելիւթութիւններու մէջ թաքնուած կարողութիւններու
աննշմար ճղուծէն: Հոգեզանցութեան՝ բազմաթիւ
փորձերով երեւան դրած, բայց իր էութեան մէջ
դեռ անծանօթ, վեցերորդ զգայարանքն է այդ հա-
ւանաբար, որ մարդկային իմացականութեան ներ-
քին ծալքերուն մէջ, օրգանական եւ բնախօսական
ճանաչատեղութեանց համապատասխան շլացուցիչ
փայտաակուծով ճը, իր գոյութիւնը կը յայտնա-
գործէ յանկարծակիօրէն եւ հաղուադիւտ մարդոց
քով:

Վօլթեր կ'ըսէր Տիւրբօի. «Ինչ որ կ'ընէ
հանճարը, պարզապէս բնազդի գործ է: Աշխարհի
բոլոր փիլիսոփաներն ալ եթէ հաւաքուին, պիտի
չկրնան գրել ոչ Քինօի «Արմիտը», ոչ Լաֆօնթէնի(1)
«Ժանտախտաւոր կենդանիները», եւ ոչ ալ Քօր-
նէյլի «Հօրաս»ը, զոր արտադրեց առանց գիտնալու
թէ ի'նչ կ'ընէ, այնքան դիւրութեամբ որքան
թուչուն ճը կը շինէ իր բոյնը...» Հաքէն կը գրէր.
«Երբ հանճարեղ մարդը կը յաճախուի գաղափարէ
ճը, միտքը անկարող կ'ըլլայ ցրուելու ուրիշ տեղ,
իր գործունէութիւնը կը թուի ըլլալ կամեցողական,
ինչ որ չէ բնաւ: Հանճարը կը ստեղծէ ոչ թէ
անոր համար որ կ'ուզէ, այլ այն պատճառաւ որ
կը պարտի:» Ըստ Բիլսթէրի, հանճարի մարդը
քնաշըջիկ ճըն է եւ իր քունին մէջ կը տեսնէ ի-
րականէն շատ աւելի հեռուն: «Տաղանդը, կ'ըսէր
Ժիւրլեն-Մէյէր, գիտէ թէ ինչու եւ ինչպէս կը
յանգի տեսութեան ճը, իսկ հանճարը ոչինչ գիտէ,
որովհետեւ ոչինչ այնքան ակամայ է որքան հան-
ճարեղ գաղափար ճը...» Կը թուի ուրեմն որ բա-
նաստեղծը, փիլիսոփան եւ գիտունը չեն որ կը շա-
րադրեն, կը տրամաբանեն եւ կը գտնեն, այլ բարձ-
րագոյն եւ ճակատագրական ուժ ճըն է որ իր
կամքը կը հարկադրէ անոնց եւ մարդը հլու գոր-
ծաւոր ճըն է ճիւղն: Պիւֆօն, ըսելէ յետոյ թէ
հանճարը երկար համբերատարութիւն ճըն է, կ'ա-
ւելցնէ. «Պէտք է մտածել երկար ատեն իր նիւ-
թին վրայ, կուգայ վայրկան ճը որ ձեր ուղեղն ու
սիրտը կը ցնցուին եղբարական հոսանքէ ճը: Հան-

ճարի վայրկեանն է այդ...» Հանճարը, իր էութե-
ան մէջ տեսակ ճը նոպայ է, որ ունի իր կան-
խաղաղութեամբ շրջանը եւ որուն է'ն ցայտուն
գիծն է ներշնչուծը, անբացատրելի, անհասկանալի
յանկարծակիութեամբ ճը համակուծ: Մոցարթ
կ'ըսէր. «Երբ հանգիստ եմ եւ լուռ տրամադրութեան
մէջ, մտածութիւնը զիս կ'ողողեն. ուրիշ՝ կուգան եւ
ի'նչպէս, չեմ գիտեր. ես հոն ոչ մէկ գեր չունիմ:»
Կոնքուր կ'արտայայտուէր այսպէս, «Առաջին դիւ-
ռածին մէջ որ իր գաղափարը կը հարկադրէ քեզ,
կայ տեսակ ճը ճակատագրականութիւն. յետոյ՝ ան-
ծանօթ ուժ ճը, բարձրագոյն կամք ճը, գրելու տե-
սակ ճը անհրաժեշտութիւն՝ որ քեզ կը հար-
կադրեն գործը, կը շարժեն բոլոր գրիչդ աշխարհ
լաւ որ երբեմն քու ձեռքէդ ելած գիրքը չի թուիր
քեզմէ եղած ըլլալ, կը զարմացնէ քեզ այս բանը
որպէս թէ քու մէջ իր գոյութիւնը անծանօթ մէկը
եղած ըլլար...»

Ամէնքին ծանօթ է բանաստեղծներու ներշնչ-
ման պարագան: «Գրելու պէտքը, կ'ըսէր Պալլըն,
կ'եռայ իմ մէջ չարչարանքի ճը պէս, որմէ պար-
տիմ ազատուիլ:» Տանթէն այսպէս կ'ըսէր. «Ես
այնպէս ճը ծնած եմ որ սէրը կարենայ զիս ներ-
շնչել, կը նոթագրեմ եւ համաձայն թելադրու-
թեան կ'արտայայտուիմ:» Ըստ Ա. տը Միւսէի,
անծանօթ ճըն էր որ կը խօսէր իր ականջին: Լա-
մարթին ցոյց կուտար ինչ որ կայ կրօնաբան՝
ներշնչման մէջ, «Ես բնաւ չեմ մտածեր, կ'ըսէր,
գաղափարներն են որ կը մտածեն իմ տեղս:»

Հնագոյն խորհողներէն՝ Սոկրատ նշմարած էր
որ բանաստեղծները կը գրեն բնազդաբար ինչպէս
պատգամախօսները, առանց գիտնալու թէ ի'նչ կ'ը-
սեն...» Պլատոն կ'ըսէր. «Բանաստեղծը թեթեւ,
յեղեղուկ եւ նուիրական բանի ճը նման է. ան
երբեք չ'երգեր առանց աստուածային վերադրան
ճիշտորոգութեան: Երբ կ'ուզէ անսալ բանականու-
թեան ձայնին, բանաստեղծութիւն եւ պատգամ կը
խուսափին իրմէ: Որքան ատեն որ ան հանգիստ է
եւ կը գտնուի բանականութեան սահմանին մէջ,
անկարող է արտադրելու հրաշալին եւ վսեմը:
Բայց երբ ներդաշնակութեան եւ կշռութի գեղեցի-
կութենէն գիտովցած է եւ բոլորքամ, երբ կ'անցնի
ցնորքի սահմանը, այն ատեն ճիւղն կ'արտադրէ
հիացուած աւթող գործեր...»

Որքան որ ալ, ինչպէս կը տեսնուի յիշուած
օրինակներէն, հանճարի բնութիւնը անծանօթ է ճեղ-

(1) Ասուգում է որ Լաֆօնթէն ֆնաւորչիկ
էր եւ իր լաւագոյն գործերը արտադրած է ան-
գիտակցաբար, եմբագիտակցականի ուժով:

կրնանք ստուգապէս ըսել որ կամքը հոն ոչ ձեկ գեր չունի: Արդի հոգեբանութիւնը, նախնեաց գերական ուժին աեղ դրաւ ենթադրականիցականը, անգիտակցականը որպէս բացատրութիւն, որ իրականին ձեջ շատ ձեծ բան չի պարզեր ձեզ:

★ ★ ★

Կամքի գործողութեան բնախօսական փուլերու վերլուծումը, անհատի ընկերային ճիջակայրին հաւաքական անհրաժեշտութիւնները, ճարդկային ներքին որոշականութեան վճիռները, ինչպէս նաեւ հանձնարեղ ճարդոց գործելու եղանակները՝ ձեզ բոլորովին աննպաստ կարծիք կազմել կուտան կամք կոչուած հրաշագործ ուժի մասին: Իսկ կամեցողական աշխարհը ուր կը կարծուի թէ ազատութեան ամենալայն գաղափարով կ'արտայայտուի մարդ, շատ քիչ անգամ տեղի կ'ունենայ եւ յաճախ այդ ազատ կարծուած գործունէութեան կերպերն ու հետեւանքները կը խուսափին ձեր իմացականութենէն: Աշխարհի վրայ քիչ չեն ամէն անոնք, որ նորմալ պայմաններու տակ, ճիայն կամքի ուժին վստահելով, իրենք զիրենք գտած են ախար իրականութեան առջեւ: Հոս է այդ պատրաից ուժի հանդէպ տածուած արտասովոր վստահութեան եւ աւանդական հճաքին վնասը: Իսկ յաջողութեան, որ ամէն ինչ իրենց կամքի ուժին կը վերագրեն, շատ քիչեր ճիայն կրցած են հասնիլ իրենց կամեցողական ջանքերու համապատասխան տեղը: Աշխարհի վրայ քանի՞ Ետիւններ, Ֆորտեր կարելի է համբել երբ անոնց չափ աշխատող, յոգնող եւ ուղեղի տէր բիւրաւոր հանձնարներ կան այսօր, որ անոնց բախտին հարկերին ձեկ բաժինն անգամ չունին: Մարդու ճը ճակատագիրը որքան որ ալ իր ձեռքը ըլլայ, ճիայն կը ձեւաւորուի արտաքին ձգտումներու, պահանջներու եւ դեռ ի՞նչ անձանթ ուժերու կաղապարով: Գիտակցութիւնը թէեւ հեւ ի հեւ կը հետեւի բովանդակ շարժման, բայց իմացականութիւնը, կամեցողական ու եւ վիճակ՝ անկարող է փոփոխութեան ենթարկելու այդ շարժման տարրերը, ահա թէ ինչո՞ւ տեսակ ճը laisser aller է որ ընթացք կուտայ ձեր գործերուն: Եթէ կան պարագաներ, ուր տեղի ունեցած դէպքերու դատաւորման պատճառաբանական աշխատանքը ցոյց կուտայ կամքի սնանկութեան եւ կամ յաղթանակի

արտաքին պատկերը, բայց զարմանալին այն է որ նոյն այդ պայմաններու ձեջ անգամ, մուտք կը գործէ յաճախ անհասկանալի բան ճը, որ եթէ մարմին կուտայ ձեկան փափաքներուն եւ մտածման, խորտակման եւ անդունդի եղերքը կը հասցնէ ձեկ ուրիշը: Ամենահարազատ կամքի գործ ճը, յաճախ որպէս արդիւնք բոլորովին անշուտալի բան ճը ձեջտեղ կը դնէ, որ կը խուսափի ձեր իմացականութեան հակողութենէն: Մարդ կը ճղուի օգնել, բարիք ընել, գորացնելու համար մարդոց մտաւորական եւ բարոյական ձգտումները, եւ ահա փոխանակ այդ աղնիւ արդիւնքներուն, իր դէմ կը գտնէ ապերախտութիւն, շահագործում, ոչ ճիայն իր բարեկամութիւնը, այլ նաեւ կամքն իսկ վրայ տալու աստիճան վատ դրութիւն: Իսկ անպարկեշտ ճիջոցներով, սխալ գործերով յաջողութեան թիւը անպակաս է: Այսպէս ուրեմն, կամքը շատ քիչ ազդեցութիւն ունի ձեր գործերու հետեւանքներուն վրայ, պարապ տեղը չէ որ ժողովրդային իմաստութիւնը կ'ըսէ. «Խորհուրդ մարդկան, կամք Եստուծոյ»:

Հաստատուած է նաեւ որ քաղաքակրթական յառաջդիմութեան ձեջ ձանթ անձնաւորութիւններէն շատեր, իրենց վերագրուած գործերուն ձեջ ձեծ կամք դրած չեն, այլ յաճախ քշուած են խորհրդաւոր եւ անհասկանալի մղումակէ ճը դէպ ի իրենց ճրագրի իրագործումը:

Ոմանք զիտած են որ ամէն դէպք, պատահար, իրողութիւն, հրաշալի յարձարութեամբ ընթացք տուած են իրենց ճրագիրներուն, իսկ ուրիշներու համար, ամէն ինչ աննպաստ է եղած եւ մեծագոյն արդելքը ձագած է՝ մանաւանդ ամէնէն աւելի կամքի ուժ գործածուած պահուն:

Ամէն անոնք որ իրենց հրաշալի գործունէութեան փառքը կտակած են պատմութեան, ոչ ձեկ ատեն կեանքի ձեջ այդ երջանիկ իրողութիւններուն խելաւորութեն փափաքող եղած չեն եւ ոչ ալ կամեցողական համապատասխան ուժ վատնած են, ինչպէս ամէն անոնք որ մագաղափ ճը անգամ չեղած չեն իրենց կացութենէն, երբ լուաղայն դրութեան հասնելու համար հարկ եղած ոչ ձեկ ջանք եւ ճիգ չեն խնայած:

Ճատոնց տեսնուած է որ որոշ մարդոց քով, երջանիկ կամ դժբախտ դէպքերը կը կրկնուին աւանց նախորդ դէպքերու ճակատագրական հետեւանքներէ ազդուած ըլլալու, կամ ու եւ յարակ-

ցական վերաբերություններ, նույն լակ առանց անհատական պատասխանատվությունը բեռնադրելու: «Գծախառնությունը առանձինն չի գար» առածը, յաճախ իրականությունը դարձած է կեանքի մեջ: Երբ զինուորական ծրագրավոր վառարկությունը ընդհանրություններ է միշտ կը խուսափի՝ առանց ամենապարզիկ փնտրել՝ մինչ իր հաղթարար ընկերները զոհ կ'երթան, երբ նախատի մը միշտ անվտանգ կը խուսափի բոլոր աղեկություններէն՝ մինչ իրմէ շատ աւելի ծարպիկներ ծովածոյն կ'ըլլան, այս վիճակը չէ կարելի վերագրել ոչ անոնց ձեռնարկներին եւ ոչ ալ քաջիկի կերպերուն: Անպատճառ իրենց իմացականութեան համար աննախատեսելի շարք մը պարագաներ կ'իրականանան ամէն անգամ եւ մենք ճակատագիր կամ բախտ կը կոչենք կեանքի այդ ճատաւոր ու խարհրդաւոր օրինակաւորներ: Կան ճարդիկ որ բաղում անգամներ խորտակուած են իրենց կեանքին մէջ միշտ անպակասելի դէպքերէ, կ'ինքն՝ որ միշտ կորնցողացած են իրենց ամուսինները, մոռցնէր՝ որ իրենց զաւակները միշտ միեւնոյն արեւմտեան զոհ առած են: Կան ալ որ հակառակ իրենց կամքին եւ յատկութիւններուն, չեն կրցած բնաւ կայուն վիճակ մը ստեղծել, ոչ ընտանեկան, ոչ սիրային, ոչ ընկերական, ոչ նիւթական, եւ ամէն դէպք, կարծես գիտակցաբար, միշտ աննպատակ ընթացք է ունեցած իրենց համար: Ակնհայտ է որ այս բոլոր յաջողութիւններու եւ ճախողութիւններու բովանդակ պատասխանատվությունը կարելի չէ վերագրել այդ անհատներուն: Հետեւաբար ստիպուած ենք ընդունիլ, ոչ միայն մեզ ծանօթ ներքին կամ արտաքին որոշականութեան վճիռները, այլ նաեւ անբացատրելի, անհասկանալի տարբեր մէկ որոշականութեան, ըսենք ճակատագրի մը զազափարը որ լայնօրէն կը գլէ, կ'անցնի անհատական բոլոր կարողութիւնները, կամեցողութիւնները եւ նախատեսութիւնները եւ իրերաջանող դէպքերու ծառայող կամ հեռաւոր հետեւանքները...

Կոստան Զարեան, որու քով խորունկ զրազեալին կ'ընկերանայ նաեւ հոգեբան մը, հետեւեալ ասորներուն մէջ կուտայ մեր ծածկման գրական սքանչելի խտացումը. «... Կարելի չէ, որ վերջ ի վերջոյ հասկանում ես, որ կեանքիդ բոլոր դէպքերը անստատիստիկ էին, որ ամէն ինչ նախօրոք արձանագրուած էր քո մէջ, որ մէկ դէպքը պատրաստուած էր միւսին, որ կեանքը տարօրինակ

միութիւն է: ... Եւ այն օրը դու կատարեցիր ա՛յն, ինչ որ երբեք չպիտի կատարէիր: Ընդունեցիր մի առաջարկ... աւելորդ վեհանձնութիւն ցոյց տուիր, զոհաբերեցիր այն, ինչ որ պէտք չէիր զոհաբերել: Եւ կեանքդ իր անխը բշեց տարբեր մի ծանապարհ:

«Դէպքի արիւնալից արդանորդ դէպք ծնաւ: Ամէն ինչ յեղաշրջուեց, առին ու վրայ եղաւ, սլաքը շարժուեց ուղեցոյցի վրայ եւ ամպերը հսկայ կը տալի նման պատուեցին հորիզոնը:

«Հիմա տեսնում ես՝ դէպքերու ետեւ ստուերներ են ման գալիս եւ պարզ այն ժպիտը մի մեծ ճակատագիր էր (1):»

Հոգեբանական աշխատանքներու մէջ կատարուած ամենավերջին փորձերը անհերքելի փաստերով կ'ապացուցանեն ճարդկային անհատականալի ճակատագրի մը ճատին եղած կարծիքները եւ զննուած պարագաները:

Մեր ուսումնասիրութեան այս վերջի ճատին անցնելէ առաջ, ըսենք նաեւ որ կամքի ուժէն աւելի, ճարդիկ կը տարբերուին իրարմէ միմիայն իրենց իմացական ճակարակով, աւելի շխտակ պիտի ըլլար ըսել թէ անոնք ունին առաւել կամ նուազ իմացականութիւն քան թէ կամք, որ բնաւ առանձինն ուժ մը չէ, այլ մեր բովանդակ «եռոյն» է: Աշխատանքի գիտունը, գործարանի բանուորը, գինեւան յաճախորդն ու խաղաճողը, իրենց ցանկութեան եւ խեղճութեան մէջ միեւնոյն չափով կամք կը զնեն. իրենց միջեւ եղած տարբերութիւնը, լակ իմացական տարողութեան եւ զիրենք չգրադեցնող նիւթերու զանազանութեան մէջ կը կայանայ: Կատարեալ ծոյլին եւ ամբողջ գիշերը իր սշխարտութեան սեղանին առջեւ անցընող ուսանողին միջեւ, կամքի տեսակէտով ոչ մէկ տարբերութիւն չկայ, երկուքն կ'ընեն այն ինչ որ կ'ուզեն (Ե. Ռիշէ), միայն թէ մին լաւ ուղղութեամբ կ'ընթանայ, լակ միւսը վատ:

Հիմակ որոշ կը տեսնուի որ կամքի զատաւարակութեան (2) նախքան հատորներ, պարզապէս կեանքի գնահատման, արժեքման եւ աշխատութեան լուսադոյն մեթոտներու արձանագրութիւններ են եւ ոչ ուրիշ բան:

(1) «Հայրենիք» ամսագիր. հոկտ. 1928:

(2) Օգտակար հասոյններէն մինն է. L'Educacion de la Volonté, par J. Payot, chez Alcan. Paris.

* * *

Որքան որ մարդկային զործունեության աղբիւրները պրպտենք, այնքան աւելի անոնց անբողջական ծանօթութիւնը կը խուսափի մեր հետազոտութենէն: Մենք կ'ապրինք տիեզերքի ճշեւ եւ մեր կեանքը ձեռով ճշ կապուած է անոր հետ: Ոչ միայն ենթակայ ենք մեր ֆիզիկական, բնակատեղիական եւ արտաքին, ընկերային հրաճաշողականութեանց, այլ նաեւ բնութեան բոլոր տարրերը կ'ազդեն մեր վրայ: Ուստի ճշտագոյթման ուսումնասիրութիւնները ճեղ կը դնեն անհուն թրթրուումներու ահաւոր ցանցի ճշեւ եւ հազար փորձեր կուզան հաստատելու, որ մեր ֆիզիքական օրգանիզմին նման, մեր հոգեկանութիւնը նաեւ ենթակայ է այդ նիւթական տիեզերքի բոլոր արտայայտութեանց:

Իսկ կայ աւելի առեղծուածայինը, աւելի խորհրդաւորը. ո՞վ գիտէ թէ ոչ-նիւթական ուժեր նաեւ չեն ներգործեր մեր վրայ. քծահաճութեն չէ որ արդի գիտութիւնը կը յառի դէպ ի հոգեալատական շարժումը: Զգենք այս սարսափելի հարցը ժամանակի եվոլյուսիօնին: Պէտք չէ անգիտանալ ռակայն, որ կատարեալէս հաստատուած փաստուած իրողութիւններ կան այսօր, որ ճեղճէ իւրաքանչիւրին կեանքը կը դնեն ինքնայատուկ եւ անհասկանալի ճակատագրականութեան ճշ առջեւ: Փրօֆ. Շ. Ռիշէ կ'ըսէ. «Նախագագումներ կան, որ հակառակ ամէն կարգի առարկութեան, իրական են: Հետեւաբար, մարդկային իմացականութիւնը, հաղուադէպ պարադաներու ճեղ, կրնայ կանխատեսել դէպքեր, զոր ոչ մէկ իմաստութիւն եւ գիտութիւն չեն օգներ ժամանակէն առաջ հասկնալուն: Ուրեմն ապագան սրտահալանութեան զործ չէ, այլ կանխօրք հաստատուած, արձանագրուած իրողութիւն:»

Այո՛, ապագան ճանչնալ կարելի է, բաղձաթիւ փորձեր եկած են հաստատելու որ կեանքի ամենահետաւոր, ամենաանարաճարանական եւ ներկայ ու անցեալ իրողութիւններու ճեղ ոչ մէկ ար. մատ չունեցող դէպքերը կարելի է կանխատեսել տարիներ առաջ: Այս իրողութիւնը, որ քարուքանդօրէն կը խորտակէ բաղձաթիւ փիլիսոփայական դրութիւններն եւ կամքի ուժի վարդապետութիւնը, այսօր բոլորովին այլուր դարձուցած է մանաւանդ

հոգեգանցութեամբ զբաղող բաղձաթիւ գիտանեւորու մտածման դեկը: Տօքթ. Օսթի, Փարիզի հոգեգանցական Հաստատութեան Ներհուն դեկաւարը, երկար տարիներէ ի վեր կը զբաղի այս հարցով եւ ունի խոշոր հասարակ (1) ճշ, որ կը պարունակէ փաստուած, ստուգուած բաղձաթիւ իրողութիւններ: 1927ին, Փարիզ գումարուած հոգեկան հետազոտութեան 3րդ Միջազգ. Համաժողովին, որուն ներկայ էին բաղձաթիւ Համալսարաններու փրօֆէսօրներ, գիտուններ եւ բժիշկներ, Տօքթ. Օսթի ներկայացուց իր գերբնականական ծանօթութեանց իրողութիւնները (2):

Մենք, տասը տարի առաջ, բոլորովին անկախ ըլլալով Տօքթ. Օսթիի այս աշխատութիւններէն, մեր ըրած փորձարկութեամբ հասած էինք ապագայի գուշակման կարելիութեան գաղափարին: Այդ ուղղութեամբ ձեռք ձգուած փորձի արդիւնները ճեղի առին յետագային կեանքի դէպքերուն կանխօրք հասկացման կատարեալ համոզումը եւ ուրեմն անհրաժեշտաբար այդ ըմբռնման հարկադրած փիլիսոփայական եղբայրացութիւնը: Հոս կարելի չէ մտնել մանրամասնութեան ճեղ այն բոլոր իրողութիւններուն, որ ճեղ առաջնորդած են հազար ձեւ առարկութիւն վերցնող տեսակէտի. չենք անգիտանար նաեւ այն հոգեկան շփոթեցնող դրութիւնը, որ կրնայ ստեղծուիլ մեր համոզման ընդհանրացմամբ, մեր գործելու ազատութեան եւ պատասխանատւութեան հարցին շուրջ: «Ոչ մէկ փիլիսոփայական սիստեմ, ոչ մէկ վարդապետութիւն, ոչ մէկ արամբանութիւն աղդեցութիւն չեն ընել ճշգրտուած, ստուգուած իրողութիւններու վրայ», կ'ըսէր Փասթէօր, իր ծիբրոպներու գիտին մեծարգոյ ակադեմականներու եւ գիտուններու շրջանակին ճեղ յառաջ բերած իրարանցումին եւ անորակելի ընդդիմութեան առթիւ:

Իրողութեան առջեւ դուրս ծուկ պէտք է. ո՛չ իրողութիւնը եւ ո՛չ անկէ յառաջացած հետեւանքը, ճեղճէ կախուճ չունին, ճեղ կը մնայ զանաւոր ճանչնալ եւ ընդունիլ առանց վրդովման:

(1) La Connaissance supra - normale, par Dr. E. Osty, chez Alcan, Paris.

(2) էջ 187 Compte.rendu du IIIme Congrès International de Recherches psychiques. Paris.

Այս ուղղութեամբ ամենասկզբիցն անդամ, երբ աննախապաշար կերպով ծոտենան թէ՛ անցեալին եւ թէ՛ ներկայիս տեղի ունեցած նախագիկոյց երազներու (rêves prémonitoires) իրականութեան, շուտով պիտի համոզուին որ ձեր ծանօթութեան սահմանէն դուրս, անձանօթ, խորհրդաւոր բան ձեր կայ այդ կանխագուշակումներու մէջ։ Ըստ ֆրէյտլի, եթէ ուրիշ երազ, ծագումն եւ աշխարհագրութեան իրականութիւնն է զսպումած փափաքի ձեր, ըստ հոգեգանցութեան, փորձառական եւ գննողական արդիւնքներու, կան ալ երազներ, որ օրեր, շաբաթներ, ամիսներ առաջ, բոլորովին անկախ՝ ենթադրատակական թեկադրութիւններէ եւ կեանքին արածաբանօրէն կանխատեսելի դէպքերէ, ազդանշանք կ'ըլլան ապագայ այնպիսի իրողութիւններու, որ ոչ մէկ կ'օր չունին ձեր ցանկութիւններուն եւ փափաքներուն հետ։ Մ. Մէթերլինք, իր վերջին գործերէն մէկուն մէջ (1), խօսելով, երազներուն՝ յետագային տեղի ունենալիք դէպքերուն հետ ունեցած խորհրդաւոր կապակցութեան մասին, կ'ըսէ. «Այդ կարգի երազներէ վերջ, ձեր անհատական փորձառութիւնը պիտի չուշանայ մեզ համոզելու որ ապագան գոյութիւն ունի արդէն ներկային մէջ...»։ Կայ ճանաւանդ մէտրիմալկան յայտնութիւնը, որ յաճախ դարձանալի կերպով, տարիներ վերջ տեղի ունենալիք կատարելապէս աննախատեսելի եղելութիւնները ճախճաթիքական ճշգրտութեամբ կը պարզէ։ Այս եղածը, հանդիպումի, զուգարկութեան գործ չէ։ Բայց հարկ է գիտնալ թէ շատ քիչ է թիւը ճշմարիտ կանխագուշակներու, հրապարակը ողորդներէն շատեր չեն արդարացներ իրենց անունը, շահամոլութիւնը աւելի դեր ունի իրենց յայտարարութեանց մէջ քան թէ իրական կարողութիւնը։ Հասարակութիւնը զգուշանալու է այդպիսիներէն, նկատելով որ շատերու թեկադրելիութիւնը կրնայ խիստ փնտաւար ըլլալ իրենց։ Այս փորձերը արժէք ունին միայն իրենց գիտական եւ հոգեբանական արդիւնքներուն համար, Գեղեցիկն սրտազամները, եսկուլապի, Իսիսի եւ Օսիրիսի քորձերուն երազները, Յունա-Հռոմէական բոլոր ախտագուշակներու յայտնութիւնները, ներկայիս, գիտական եւ հոգեգանցական կազմակերպութեամբ աշխատանքներու մէջ, ձեւով ձեր հակակշռի ենթա-

կուած են։ Ստացուած արդիւնքները, որ կը հաստատեն արդի մէտրիմալկան կարգ ձեր յայտնութիւններու ստուգութիւնը, ճանաւանդ կանխագուշակումի գործին մէջ, նոր լոյս ձեր կը սփռեն այս խնդիրներու նկատմամբ եղած հնադարեան հասկացողութեան շուրջ։ Այս կերպ ծանօթութիւններու անձանօթ արդիւնքները պէտք է փնտռել ենթադրատակական փրկանէն շատ աւելի վեր, հոգեկանութեան խորհրդաւոր անցքերուն մէջ։ Եթէ ոչ մէկ բացատրողական ձեւ չի գոհացներ ներկայիս կանխագուշակումներու գիտական մեքանիզմը, ոչ մէկ կասկած կայ արդիւնքին նկատմամբ։ Այն գիտունները, որ ճանաւորաբար զբաղուած չեն այս ճիւղով եւ չեն հետեւած գէթ հարկաւոր հատոր հաշուող հոգեգանցական գրականութեան, ոչ մէկ ձեռնհասութիւն կրնան ունենալ իրենց ժխտումներու ուժին մէջ. քանի որ ամէն ժխտում ենթակային կը պարտադրէ կատարեալ ծանօթութիւն։ Վէճի նիւթին շուրջ իսկ ամէն անոնք որ շփման մէջ են այդ փորձերու եւ անոնց արդիւնքներուն հետ, ճակատագրականութեան գաղափարը կը դառնայ համոզում, հետեւաբար անոնք կեանքի խորհուրդին եւ անոր գործունէութեան ազդակներուն կը նային բոլորովին տարբեր մտայնութեամբ։

Նկատելով նաեւ որ ձեր շուրջ ամէն ինչ կը զիծէ դէպ ի վախճանականութիւն, ճարգը բացառութիւն չկաղծելուն, իր ճակատագրականութիւնը ուրեմն կը թուի ըլլալ իմացական։ Կեանքը, բնագիտական-տարրաբանական երեւոյթէն աւելի՝ ուրիշ բան չէ։ աշխարհի մէջ ամէն ինչ յաճախ իր արտաքին սլարդ երեւոյթին տակ կը ծածկէ խորհուրդներու ովկէան ձեր։ Տիեզերք բնաւ պատահականութեան գործ չէ, բնութեան կոյր ուժերը անկարող են գծելու եւ պարտադրելու աշխարհին՝ իր ներգաշնակութեան ահեղ օրէնքները։ Այսպէս ալ ձեր մտածումները, հոգեկան ձգտումները, եւ կեանքի բովանդակ դէպքերը, կարծուածին չափ պատահական, կամեցողական չեն։ Ո՛վ գիտէ թէ մեզ գեկավարող ներքին եւ արտաքին սրբաշնորհութեան, անհատականալի ճակատագրականութեան ետին շատ աւելի զօրաւոր ուժ չէ որ զանոնք շարժման մէջ կը դնէ։

Մարդկութիւնը եթէ դեռ ի վիճակի չէ, իր հոգեկան բնաշխարհին յետադարձութեան հետեւաբար, կարենալ օգտուելու ճակատագրականութեան գաղա-

(1) Էջ 162 La vie de l'espace, par M. Maeterlinck. Paris.

փարէն, հաշտեցնելով զայն անհատական եւ ընկերային արդարութեան եւ բարոյականութեան բարձրագոյն պահանջներուն հետ, բայց ոչ ձեկ ատեն այդ զաղափարը ճարտար ձեռներէցութեան ողին եւ յառաջդիմութեան ձգտումը խափանելու բնոյթ չունի՝ հակառակ արեւմտեան կարգ ձը ծառայողականներու կարծիքին։ Մենք կ'ապրինք բնութեան ձեջ եւ ենթակայ ենք անողորմէն անոր պարագործութիւններուն, հոն զաղար չկայ եւ ուրեմն ծարղը չի կրնար բացառութիւն կազմել։ «Իրականութեան ձեջ, կ'ըսէ Նիցցէ (1), ծարղ ձեկ ծառիկն է ծակատաղրակա-

(1) Le Voyageur et son ombre, par Nietzsche.

նութեան, ինչպէս իր յիմար, նոյնպէս իր է'ն իմաստուն զործերն անգամ ծառ կը կազմեն անոր»։ Իսկ Շ. Ռիշէ, այդ աննման հանճարը, կ'ըսէ. «Մեքենական աշխարհը զոր կը ծանջնանք իր հիւլէնէրով, ելեքտրոններով, աստղերով, արբանեակներով, կենդանիներով, ձիւրոսներով, քիմիական բաւախօններով, ջերմութեամբ, էլեքտրականութեամբ, թերեւս իրականութեան շատ պզտիկ ձեկ ծառն է։ Այլ կարգի անձանթ ուժեր անկասկածօրէն կը շարժին մեր չորսդին։ Ո՛վ զիտէ թէ երբ այդ աննիւթական աշխարհները չե'ն որ կը զեկավարեն մեր ծակատաղիրները...»

ՏՕՔԹ. ՄԻՀՐԱՆ Կ. ՔԷՇԷՆԵԱՆ

ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Արեւը՝ իրիկնամուտի բոցեղէն ջուրերուն մէջ վերջին լողանք մը առած եւ իր սիրահարին գիրկը դացած էր։ Բայց գիտակցելով որ Երկինք՝ իր լիութեամբ սիրահարը՝ նախանձով ու զայրոյթով համակուած, պիտի հետախուզէր ու գտնէր գինք եւ պիտի զրկէր այն վայելքէն որուն անձկագին ու կարօտով կը փութար՝ խնդրած էր իր խաւար քրօջմէն որ իր մոայլ վարսերը ցրել տալով անթափանցելի քօղ մը կազմէր Երկնքի տեսողութեան առջեւ։

Խաւարը սիրով փութացած էր իր քրօջ տարփական տոամը ծածկելու։

Արեւուն բացակայութիւնն ընդհուպ զգալի եղած էր, ու Երկինք իր անհամար աշքերը բացած պայն կը փնտռէր... միջոցին մէջ ամպի ոչ մէկ արատ կար, այդ երեկոյ, Ովկիանոսը ցաւազին հառաչներ չէր արձակեր որ ամպերու վերածուէին, վասն զի ան՝ այդ պահուն կրցած էր իր սիրուհին իր թեւերուն մէջ ունենալ ու երջանիկ անդորրութեան մը

մէջ թաղուիլ։ Խաւարը սակայն, առանձինն իսկ, այնպիսի ահարկու գորութիւն մը ցոյց կուտար որ, կը թուէր թէ, անոր նմանը զբժոխքն անգամ չպիտի կարենար արտաբերել։

Երկինք՝ Խաւարին ընդդիմութիւնն ընկճելէ յուսահատ՝ Լուսինն օգնութիւնը կը խնդրէր։ Բայց — ո՛վ երկնային ոյժերու ցանկութեանց ամենի ոգբերգութիւն — Լուսինը գիտէր որ Արեւուն մեծապանծ փայլը՝ սիրահար Երկնքին անոր ընծայաբերած թանկագին իրերու ցոլմունքն էր եւ թէ Երկինք անոր կը տածէր այն զերագոյն սէրը՝ որ Աստուծոյ մը սրտէն կրնայ բղթիլ։ Լուսինը ի'նք կ'ուզէր Երկնքի սիրոյն արժանանալ։

Որով կը դժկամակէր այդ վշտառիթ դերակատարութիւնն ստանձնել, որովհետեւ, ան պիտէր որ Երկնքին յաղթանակը իր պարտութիւնը պիտի ըլլար։

Ի վերջոյ սակայն, Լուսինը տեղի կուտայ Երկնքի սրտատուչ պաղատանքին, որովհետեւ